

УДК 351.853+351.862.22]:711.16(477)"2014/..."

ПРОЄКТНИЙ ПІДХІД У ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Валентин Нехай; Анастасія Кульбако

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,
Чернігів, Україна

Резюме. Збереження культурної спадщини відіграє важливу роль у відновленні та збереженні культурної самобутності й ідентичності народу. Проте під час військових конфліктів збереження культурної спадщини стає вкрай складним завданням через загрозу її знищення або розграбування. Незважаючи на це, варто пам'ятати, що збереження культурної спадщини є невід'ємною складовою відновлення миру, забезпечення сталого розвитку та підтримання національної ідентичності. Оскільки проблема культурної спадщини має міждисциплінарний характер, систему та механізми захисту культурної спадщини досліджували у своїх працях багато науковців і діячів з різних точок зору, включаючи антропологію, археологію, історію, мистецтвознавство, соціологію, філософію та інші науки. Метою статті є дослідження української практики збереження культурної спадщини під час військової агресії та обґрунтування теоретико-прикладних основ використання проєктного методу для збереження культурної спадщини України. Однією з основних причин знищення культурної спадщини є недостатнє фінансування та брак державної уваги до цієї проблеми. Це призводить до того, що деякі з пам'яток історії зазнають пошкодження і зношення, або навіть знищуються. У випадку збройного конфлікту Р. Тейтелер пропонує розділити цикл катастрофи на три фази – до (передконфлікт), під час (периконфлікт) і після конфлікту (постконфлікт). Для кожної фази притаманні свої інструменти зі збереження культурної спадщини, але всі вони мають спільні етапи: готовність, запобігання, реагування, відновлення, відбудова та пом'якшення наслідків. Перелічені етапи накладаються на проєктну діяльність, яка своєю чергою, полягає в аналізі проблеми (комплексна діагностика проблеми, виявлення причинно наслідкових зв'язків), ідентифікація проблеми (структурована, слабоструктурована, неструктурована), вибір методів розв'язання проблеми та формування множини альтернативних рішень, вибір критеріїв для прийняття оптимального рішення (включаючи економічний та/або й соціальний ефекти); розрахунок бюджету витрат та джерел фінансування проєкту, розроблення організаційних структур реалізації проєкту. Використання проєктного методу має значний потенціал для подальшого розвитку та використання в процесах збереження культурної спадщини України, зокрема в удосконаленні процесів і методів, що використовуються в управлінні збереження культурної спадщини. Слід приділити увагу застосуванню проєктного методу під час військової агресії для ефективного протидії загрозам.

Ключові слова: культурна спадщина, об'єкт культурної спадщини, збереження культурної спадщини, проєктний метод.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.05.114

Отримано 25.07.2023

UDC 351.853+351.862.22]:711.16(477)"2014/..."

PROJECT APPROACH IN THE PRESERVATION OF THE CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE

Valentyn Nekhai; Anastasiia Kulbako

T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine

Summary. The preservation of cultural heritage is an important role in restoring and preserving the cultural originality and identity of the nation. However, during military conflicts, the preservation of cultural

heritage becomes an extremely difficult task due to the threat of its destruction or looting. Despite this, it is worth remembering that the preservation of cultural heritage is an integral part of restoring peace, ensuring sustainable development and maintaining national identity. Since the problem of cultural heritage has an interdisciplinary nature, the system and mechanisms of cultural heritage protection have been studied by the many scientists and activists from various perspectives in their works, including anthropology, archeology, history, art history, sociology, philosophy and other sciences. The main purpose of the study is a researching Ukrainian practice of preserving cultural heritage during military aggression and to substantiate the theoretical and practical foundations of using the project method to preserve the cultural heritage of Ukraine. One of the main reasons for the destruction of cultural heritage is insufficient funding and lack of government attention to this problem. This leads to the fact that some of these monuments of history are damaged and demolition, or even destroyed. In the case of an armed conflict, R. Tegeler suggests dividing the disaster cycle into three phases – before (pre-conflict), during (peri-conflict) and after the conflict (post-conflict) [9]. Each phase has its own tools for cultural heritage conservation, but they all have common stages: preparedness, prevention, response, recovery, reconstruction and mitigation. The listed stages are superimposed on the project activity, which, in turn, consists in the analysis of the problem (comprehensive diagnosis of the problem, identification of cause and effect relationships), identification of the problem (structured, weakly structured, unstructured), the choice of methods for solving the problem and the formation of a set of alternative solutions, the selection of criteria for making the optimal decision (including economic and/or and social effects); calculation of the budget of costs and sources of project financing, development of organizational structures for project implementation. The use of the project method has significant potential for further development and use in the processes of cultural heritage preservation of Ukraine, in particular, in the improvement of processes and methods used in the management of cultural heritage preservation. Attention should be paid to the application of the design method during military aggression for effective countermeasures against threats.

Key words: *cultural heritage, object of cultural heritage, preservation of cultural heritage, project method.*

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.05.114

Received 25.07.2023

Постановка проблеми. Збереження культурної спадщини відіграє важливу роль у відновленні та збереженні культурної самобутності й ідентичності народу. Проте під час військових конфліктів збереження культурної спадщини стає вкрай складним завданням через загрозу її знищення або розграбування. Незважаючи на це, варто пам'ятати, що збереження культурної спадщини є невіддільною складовою відновлення миру, забезпечення сталого розвитку та підтримання національної ідентичності.

Однією з найневідкладніших проблем у сучасному світі є захист культурної спадщини в умовах військової агресії. Культурні об'єкти та пам'ятки, які мають історичну, культурну та національну цінність, часто стають жертвами конфліктів та війн. Це призводить до втрати невідомих і незамінних частин історії та культури, а також до порушення пам'яті й ідентичності народу. Збереження об'єктів культурної спадщини України є однією з основних цілей цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки проблема культурної спадщини має міждисциплінарний характер, систему та механізми захисту культурної спадщини досліджували у своїх працях багато науковців та діячів з різних точок зору, включаючи антропологію, археологію, історію, мистецтвознавство, соціологію, філософію та інші науки. Окремі її складові наведено в роботах К. Поливач, яка розглядає культурну спадщину в контексті цілей сталого розвитку України, В. Мещеряков досліджує питання механізмів державного регулювання у сфері охорони історико-культурної спадщини та пам'яток архітектури в регіонах, В. Литвиненко – правові та інституційні механізми збереження культурної спадщини, Т. Мазур висвітлює історико- й теоретико-правове питання охорони культурної спадщини в Україні. Аналізу загальних проблем розвитку історичного краєзнавства Чернігово-Сіверщини присвячено праці О. Б. Коваленко. Неабияку роль у розвитку краєзнавства в стінах нинішнього Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка відігравали його викладачі: Дятлов В. О., Коваленко О. Б., Коваленко В. П., Глущенко В. П. та інші.

Питанням соціального проектування приділяли увагу Т. Азарова, Н. Геращенко, В. Івановська, В. Шульгіна, С. Чернета, О. Яковлев та інші.

У своїх роботах вказані автори багато докладають зусиль для захисту культурної спадщини України. Не дивлячись на широке коло досліджених питань, особливості управління захистом культурної спадщини України залишаються дослідженими не у повному обсязі, особливо під час військової агресії.

Метою дослідження є українська практика збереження культурної спадщини під час військової агресії та обґрунтування теоретико-прикладних основ використання проектного методу для збереження культурної спадщини України.

Постановка завдання. Для досягнення поставленої мети визначено такі наукові завдання: розкрити сутність культурної спадщини; визначити місце й завдання збереження культурної спадщини в соціокультурній політиці держави; розкрити, проаналізувати та обґрунтувати доцільність використання проектного методу для збереження культурної спадщини.

Для вирішення поставлених завдань застосовувано методи: інституційний та системний підходи, аналіз, синтез, індукція, дедукція та інші загальнонаукові методи. Комплексне використання цих підходів і методів дозволяє отримати глибокі та об'єктивні результати дослідження. Оскільки специфіка об'єкта й предмета дослідження є досить складною, необхідно використовувати комплексний підхід до вивчення проблеми збереження культурної спадщини під час військової агресії.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», культурна спадщина охоплює всі об'єкти культурної та духовної цінності, що були успадковані людством від попередніх поколінь [1].

Ці цінності включають пам'ятки, історико-культурні об'єкти, території (ландшафти) та відображають автентичність і етнокультурну самобутність. Вони також відображають внесок держави та народу України у розвиток світової цивілізації.

Об'єкти культурної спадщини являють собою значні місця, споруди, твори мистецтва, комплекси або ансамблі, а також їх складові елементи, рухомі артефакти, природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти, включаючи території та водні об'єкти (включаючи підводні культурні та археологічні об'єкти). Ці об'єкти мають велике значення з естетичного, художнього, археологічного, наукового, етнологічного, архітектурного, історичного або мистецького погляду. Вони досягли нашого часу та зберегли свою автентичність, незалежно від ступеня збереженості.

Система охорони культурної спадщини містить низку заходів, таких, як правові, організаційні, фінансові, матеріально-технічні, містобудівні, інформаційні та інші, з метою виявлення, вивчення, класифікації та реєстрації об'єктів культури. Такі заходи спрямовані на запобігання завданню шкоди, руйнуванню, забезпечення охорони, збереження, утримання та використання цих об'єктів. Крім цього, закон також включає положення щодо збереження, відновлення, ремонту, реставрації, адаптації та перетворення в музеї об'єктів культурної спадщини [1].

Об'єкти культурної спадщини є різноманітними свідченнями минулих епох, які мають особливу культурну цінність для сучасного покоління та майбутніх нащадків. Цей статус вказує на те, що держава приділяє особливу увагу захисту цих об'єктів з метою збереження їх автентичності.

Стан пам'ятки на момент визнання її цінності має другорядне значення у порівнянні з її автентичністю.

Для того, щоб вважатись об'єктом культурної спадщини, пам'ятка повинна бути внесена до відповідної національної бази даних. Наприклад, у нашій країні така база даних називається «Реєстр нерухомих пам'яток України». Також об'єкт може одночасно входити до списку пам'яток всесвітньої спадщини.

У відношенні України до європейського культурного простору та європейської культури сьогодні важливе значення мають ставлення до історичної спадщини, якість збереження традицій і національної культури.

Україна є стороною Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року [2], відповідно до статті 3 якої Високі Договірні Сторони зобов'язуються підготувати ще в мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходи, які вони вважають необхідними.

Україна є учасницею цієї конвенції та зобов'язана захищати культурну спадщину в разі війни або конфлікту. Крім того, співпраця з міжнародними організаціями, такими, як ЮНЕСКО та Міжнародна рада музеїв, може допомогти у збереженні культурної спадщини в умовах війни. Міжнародні миротворчі місії та спільні операції також можуть бути використані для забезпечення безпеки та захисту культурних об'єктів [3].

Згідно з даними Міністерства культури України всього в Україні є 170185 виявлених об'єктів культурної спадщини. З них 36810 є щойно виявленими, тобто є об'єктами культурної спадщини, які занесено до Переліку об'єктів культурної спадщини відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини».

На державному обліку знаходиться 140375 пам'яток, проте лише 9952 з них були внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Деякі з цих об'єктів культури та природи мають унікальне значення для всього людства і є найкращими прикладами комплексів (ансамблів). Такі об'єкти були включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Класифікація об'єктів культурної спадщини за видами зображена на рис. 1.

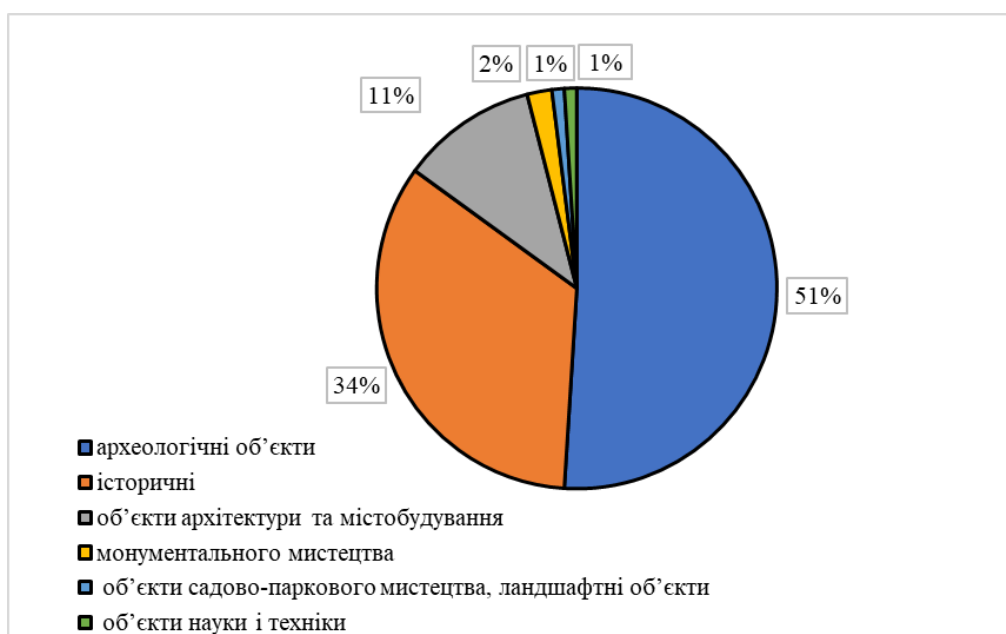

Рисунок 1. Класифікація об'єктів культурної спадщини за видами [4]

Українські об'єкти культурної спадщини, що перебувають під загрозою, не внесені до Списку пам'яток всесвітньої спадщини. Це свідчить про те, що Україна, всупереч деяким труднощам та іноді критики з боку Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО здатна самостійно забезпечувати збереження унікальної культурної спадщини відповідно до найвищих світових стандартів. Однак пам'ятки, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях, потребують статусу об'єктів під загрозою з метою організації міжнародного моніторингу.

Згідно з Конвенцією ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003) [5], до якої Україна приєдналася у 2008 році, визначаються різноманітні аспекти нематеріальної культурної спадщини. Це включає усні традиції, такі, як легенди, перекази, епоси тощо, форми мовного вираження, виконавське мистецтво, таке, як театр, танці, спів, музика тощо, практики, звання, святкування, обряди, звичаї, пов'язані з природою та всесвітом, включаючи народну мудрість та медицину, а також традиційні ремесла. Нематеріальна культурна спадщина відіграє важливу роль у збереженні традиційного способу життя, передавання історичної пам'яті та збагаченні культурного розмаїття світу. На 1 вересня 2020 року в Україні було внесено до переліку 26 елементів нематеріальної культурної спадщини [6].

За загальною кількістю пам'яток, які перебувають на державному обліку в межах адміністративно-територіальної одиниці області Чернігівська область займає 4 місце. За загальною кількістю пам'яток, що внесено до Реєстру – 6 місце. За загальною кількістю щойно виявлених об'єктів – 6 місце.

За щойно виявленими археологічними об'єктами Чернігівська область посідає 4 місце, за пам'ятками, що перебувають на державному обліку – 5 місце, за пам'ятками, які занесено до Реєстру – 3 місце, за щойно виявленими історичними об'єктами – 9 місце, за пам'ятками, що перебувають на державному обліку – 4 місце, за пам'ятками, які занесено до Реєстру – 9 місце.

Чернігівщина є справжнім скарбом української історії. У минулому Михайло Грушевський, перший президент Української Народної Республіки, порівнював Чернігів з «українською Равенною» [7]. На території Сіверщини збереглася третя частина всіх українських пам'яток періоду перед монгольською інвазією. Серед них видні споруди, такі, як Троїцько-Іллінський та Єлецький монастирі, Спаський та Борисоглібський собори, а також П'ятницька церква.

Давній Чернігівський край славиться величезною кількістю унікальних пам'яток архітектури та історії з часів князівської та козацької епох. Мають світове значення і свідчать про важливість Чернігівського князівства у формуванні Київської Русі та Української держави понад 200 з них.

У Чернігівській області було оголошено понад 2,4 тисячі пам'яток монументального мистецтва та історії під державною охороною, а також понад 2,3 тисячі пам'яток археології, де постійно проводяться наукові та дослідницькі роботи.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» має під своїм управлінням Іллінський монастир, де знаходяться унікальні печерні сакральні споруди, які існують майже 1000 років. Особливе місце серед них займає комплекс Антонієвих печер – підземні споруди, що включають церкви святого Антонія та святого Феодосія Тотемського (найбільша підземна церква в Україні розмірами 16,5 м у довжину та 8,4 м у ширину). В печерах розміщені спеціальні камери, де знаходяться кістки давніх монахів, які померли багато століть тому. Однією з особливих рис цього підземного комплексу, що виділяє його серед інших подібних, є його чотирирівнева структура, де розташовані одне над одним церкви святого Миколи, каплиці з мощами та келії святого Антонія, які вважаються основними святинями монастиря [8].

Чернігівщина є одним із лідерів серед областей України за кількістю культурної спадщини, налічуючи 8751 пам'ятку, з яких 193 мають національне значення. Чернігівщина є єдиним районом в Україні, де збереглася третина архітектурних пам'яток з давньоруського періоду, більшість з яких знаходяться у Чернігові. Крім того, 14 населених пунктів області включені до Списку історичних населених місць України [9].

Аналіз стану заходів щодо збереження та охорони культурної спадщини в Чернігівській області показує, що на цей момент збереження та охорона культурної спадщини є актуальною проблемою в регіоні. Незважаючи на різноманітні заходи, які

були проведені на місцевому рівні, багато пам'яток історії та культури потребують реставрації та консервації.

Однією з основних причин знищення культурної спадщини є недостатнє фінансування та брак державної уваги до цієї проблеми. Багато пам'яток, таких, як музеї, палаци, костели та фортеці потребують ремонту й реставрації, але фінансування на ці цілі є обмеженим. Це призводить до того, що деякі з цих пам'яток історії зазнають пошкоджень і зношення, або навіть знищуються.

На місцевому рівні уряд Чернігівської області проводить різні заходи для збереження культурної спадщини. Зокрема, проводяться реставраційні роботи на пам'ятках, які перебувають у державній власності.

16 травня 2023 року під час зустрічі начальника ОВА В'ячеслава Чауса та представниці ЮНЕСКО К'яри Бардескі було сплановано включити до списку Світової спадщини ЮНЕСКО:

- центральну частину Валу;
- Слещьку гору з ансамблем Слещького монастиря та курган «Чорна могила»;
- Болдину гору з курганным могильником Х століття та комплексом Троїцько-Іллінського монастиря.

У випадку збройного конфлікту Р. Тейгелер пропонує розділити цикл катастрофи на три фази – до (передконфлікт), під час (периконфлікт) і після конфлікту (постконфлікт) [10].

Для кожної фази притаманні свої інструменти зі збереження культурної спадщини, але всі вони мають спільні етапи: готовність, запобігання, реагування, відновлення, відбудова та пом'якшення наслідків.

Перелічені етапи накладаються на проектну діяльність, яка полягає в: аналізі проблеми (комплексна діагностика проблеми, виявлення причинно-наслідкових зав'язків); ідентифікації проблеми (структурована, слабоструктурована, неструктурована); виборі методів розв'язання проблеми та формування множини альтернативних рішень, формуванні критеріїв для прийняття оптимального рішення (включаючи економічний та/або та соціальний ефекти); розрахунок бюджету витрат і джерел фінансування проекту; розроблення організаційних структур реалізації проекту.

Ефективність проектної діяльності у сфері збереження культурної спадщини передбачає використання сучасних комунікативних технологій з фахівцями різних професій. Основним моментом співпраці фахівців різних галузей та органів місцевої влади є підтримання мешканцями територіальних громад, громадськими та волонтерськими організаціями. Інтеграція місцевого населення до процесів збереження культурної спадщини шляхом надання повноважень приймати спільні рішення в суспільних інтересах сприятиме розвитку та популяризації знань про особливості культурної спадщини конкретної територіальної громади, що допоможе розв'язати проблему створення нових робочих місць.

У більшості визначень проект розглядається як комплекс взаємозалежних заходів, які призначені для досягнення поставлених завдань з чітко визначеними цілями, у визначений термін і при встановленому бюджеті [11, 12, 13, 14].

Як зазначають автори [15], «термін соціальне проектування стали вживати відносно недавно – із 70–80-х років минулого століття. На перших етапах свого становлення соціальне проектування було похідним від наукового й технічного проектування, що виникло й набуло поширення в ХІХ ст.».

Визначення соціокультурного проекту наведено в багатьох працях вітчизняних науковців. Здійснивши узагальнення наукових підходів до розуміння сутності й визначення соціального проекту можна зробити висновок, що це поняття визначається як комплекс заходів, дії, певні рішення, нововведення, діяльність, спрямована на

досягнення соціального ефекту, мета якого забезпечення матеріальних і духовних цінностей громадян [11, 12, 13, 14].

Чернець В. Г. визначає «соціокультурне проектування як органічний синтез культурного та соціального аспектів людського буття, спрямований на розвиток соціуму на засадах інноваційних технологій зі збереженням особливостей національного менталітету й архетипів культури етосу або нації» [15].

Не зважаючи на різноманітність трактування поняття «проект» усім притаманні чотири його ознаки: ціль проекту, термін виконання, бюджет проекту, якість та унікальність.

Використання проектного методу для збереження культурної спадщини має певні переваги:

- культура довіри та співробітництва між учасниками проекту;
- відкритість до комунікацій, формування довготривалих стосунків;
- децентралізація і прозорість розподілу функцій та ролей виконавців проекту;
- відповідальність кожного учасника проекту;
- відкритість інформації щодо важливих моментів проекту;
- врахування в режимі реального часу зміни потреб кожного учасника проекту;
- прозорість і доступність до різноманітних джерел фінансування;
- визнання об'єкта культурної спадщини надбанням громади.

Висновки. На сучасному етапі соціокультурне проектування в Україні перебуває в динамічному розвитку. Одним з основних завдань культурної політики України є врегулювання та збільшення підтримання соціокультурного проектування з боку держави.

Разом з тим, застосування проектного методу до збереження пам'яток культури має свою специфіку. Зокрема, необхідно визнавати всю цінність пам'ятки та необхідність її збереження. Збереження окремої пам'ятки культури може розглядатись як каталізатор подальших соціально-економічних зрушень та розвитку історичної і туристичної привабливості територіальної громади.

Концепція проектного методу та його впливу на збереження пам'яток культури в Україні лише розробляється, що передбачає глибоку аналітичну роботу до залучення висококваліфікованих спеціалістів та підготовлених кадрів, мешканців громади як повноцінного учасника проекту збереження культурної спадщини.

Використання проектного методу має значний потенціал для подальшого розвитку та використання в процесах збереження культурної спадщини України, зокрема в удосконаленні процесів і методів, що використовуються в управлінні збереження культурної спадщини. Слід приділити увагу застосуванню проектного методу під час військової агресії для ефективної протидії загрозам.

Conclusions. At the current stage, socio-cultural design in Ukraine is undergoing dynamic development. One of the main tasks of the cultural policy of Ukraine is to regulate and increase the state's support for socio-cultural design.

At the same time, by using project method for preservation of cultural monuments has its own specifics. In particular, it is necessary to recognize the entire value of the monument and the need to preserve it. The preservation of a separate cultural monument can be considered as a catalyst for further socio-economic changes and the development of the historical and tourist attractiveness of the territorial community.

The concept of the project method and its impact on the preservation of cultural monuments in Ukraine is only being developed, which involves in-depth analytical work on the involvement of highly qualified specialists and trained personnel, community residents as a full participant in the cultural heritage preservation project.

The use of the project method has a significant potential for further development and use in the processes of preservation of the cultural heritage of Ukraine, in particular, in the

improvement of processes and methods used in the management of the preservation of cultural heritage. Attention should be paid for the using project method during military aggression for effective countermeasures against threats.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
2. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гаазька_конвенція_про_захист_культурних_цінностей_у_випадку_збройного_конфлікту (дата звернення: 20.08.2023).
3. International Council of Museums. веб-сайт. URL: <http://icom.in.ua/z.php> (дата звернення: 20.08.2023).
4. Правова охорона археологічної спадщини: веб-сайт. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheologichnoi-spadshyny/1157-nikosia-konvencia> (дата звернення: 20.08.2023).
5. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини від 17 жовтня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення: 20.08.2023).
6. Культурна спадщина України. веб-сайт. URL: https://vue.gov.ua/Культурна_спадщина_України (дата звернення: 20.08.2023).
7. «Українська равенна»: подорож Михайла Грушевського до Чернігова: веб-сайт. URL: <http://immh.kiev.ua/ua/ukrayinska-ravenna-br-podorozh-mihayla-grushevskogo-do-chernigova/> (дата звернення: 20.08.2023).
8. Правова охорона археологічної спадщини: веб-сайт. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheologichnoi-spadshyny/1157-nikosia-konvencia> (дата звернення: 20.08.2023).
9. Стан туризму в Чернігівській області: веб-сайт. URL: <https://monitor.cn.ua/ua/monitoring/39585> (дата звернення: 20.08.2023).
10. Teijgeler R. (2006). Preserving cultural heritage in times of conflict. In: (G.E. Gorman and Sydney J. Shep eds.) Preservation management for libraries, archives and museums. London: Facet Publishing. P. 133–165. URL: https://www.researchgate.net/publication/270216945_Preserving_cultural_heritage_in_times_of_conflict (дата звернення: 20.08.2023). DOI: <https://doi.org/10.29085/9781856049214.010>
11. Герашенко Н. О. Особливості формування цілей у проектах соціального розвитку. Управління проектами та розвиток виробництва. 2010. № 1 (33). С. 47–52.
12. Чернета С. Ю., Незбрицька О. В. Підходи до визначення сутності поняття «соціальний проект». Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24 (1). С. 228–236.
13. Азарова Т. В., Абрамов Л. К. Технологія оцінки соціальних програм та проектів. Кіровоград: ІСКМ, 2007. 100 с.
14. Безпалько О. В. Соціальне проектування: навч. посіб. Київ: Київськ. Ун-т імені Бориса Грінченка, 2010. 128 с.
15. Івановська Н. В., Шулзьгіна В. Д., Яковлев О. В.. Соціокультурне проектування в мистецтві: теорія та практика: підручник. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2018. 196 с.

References

1. Zakon Ukrainy "Pro ohoronu kul'turnoi' spadshyny" vid 08.06.2000 p. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (accessed: 20 July 2023).
2. Gaaz'ka konvencija pro zahyst kul'turnyh cinnostej u vypadku zbrojnogo konfliktu vid 14.05.1954. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гаазька_конвенція_про_захист_культурних_цінностей_у_випадку_збройного_конфлікту (accessed: 20 July 2023).
3. International Council of Museums. URL: <http://icom.in.ua/z.php> (accessed: 20 July 2023).
4. Pravova ohorona arheologichnoi' spadshyny. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheologichnoi-spadshyny/1157-nikosia-konvencia> (accessed: 20 July 2023).
5. Konvencija pro ohoronu nematerial'noi' kul'turnoi' spadshyny vid 17 October 2003 p. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheologichnoi-spadshyny/1157-nikosia-konvencia> (accessed: 20 July 2023).
6. Kul'turna spadshyna Ukrainy. URL: https://vue.gov.ua/Культурна_спадщина_України (accessed: 20 July 2023).
7. "Ukrai'ns'ka ravenna": podorozh Myhajla Grushevs'kogo do Chernigova. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheologichnoi-spadshyny/1157-nikosia-konvencia> (accessed: 20 July 2023).
8. Pravova ohorona arheologichnoi' spadshyny. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheologichnoi-spadshyny/1157-nikosia-konvencia> (accessed: 20 July 2023).

9. Stan turyzmu v Chernigivs'kij oblasti. URL: <https://monitor.cn.ua/ua/monitoring/39585> (accessed: 20 July 2023).
10. Tejjgeler R. (2006), Preserving cultural heritage in times of conflict. In: (G.E. Gorman and Sydney J. Shep eds.) Preservation management for libraries, archives and museums. London: Facet Publishing. P. 133–165. URL: https://www.researchgate.net/publication/270216945_Preserving_cultural_heritage_in_times_of_conflict (accessed: 20 July 2023). DOI: <https://doi.org/10.29085/9781856049214.010>
11. Herashchenko N. O. (2010). Osoblyvosti formuvannia tsilei u proektakh sotsialnoho rozvytku [Features of goal formation in social development projects]. Upravlinnia proektamy ta rozvytok vyrobnytstva. No. 1 (33). P. 47–52.
12. Cherneta S. Yu., Nezbrystska O. V. (2018). Pidkhody do vyznachennia sutnosti poniattia “sotsialnyi proekt” [Approaches to defining the essence of “social project”]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. No. 24 (1). P. 228–236.
13. Azarova T. V. and Abramov L. K (2007). Tekhnolohiia otsinky sotsial'nykh prohram ta proektiv [Technology for evaluating social programs and projects], ISKM, Kirovohrad.
14. Bezpalko O. V. (2010). Sotsial'ne proektivannia [Social projecting], Kyivs'k. Un-t imeni Borysa Hrinchenka, Kyiv.
15. Ivanovs'ka N. V., Shul'gina V. D., Jakovlev O. V. (2018). Sociokul'turne projektuvannja v mystectvi: teoriija ta praktyka [Sociocultural design in art: theory and practice]: pidruchnyk. Kyi'v: Nacional'na akademija kerivnyh kadriv kul'tury i mystectv.